

ISSN 1814 - 6961

ОТАН ТАРИХЫ

ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛ

Үш айда бір рет шығатын ғылыми журнал
2020, № 2 (90)

2 /2020

Журнал Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі Білім және ғылым саласындағы бақылау комитетінің (ҚР БҒМ БҒБК) ғылыми қызметтің нәтижелерін жариялау үшін ұсынылатын басылымдар тізіміне кіреді.

Бас редакторы:

Зиябек Қабылдинов

Редакциялық алқа:

Абдрахманов Толобек Абылович, т.ғ.д., профессор, И. Арабаев атындағы Қырғыз мемлекеттік университетінің ректоры (Қырғызстан)

Акинер Ширин, т.ғ.д., Лондон университетінің профессоры (Ұлыбритания)

Асылбекова Жамиля Мәлікқызы т.ғ.д., профессор, Халықаралық бизнес университеті (Қазақстан)

Аяған Бүркітбай Гельманович, т.ғ.д., профессор, Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі Ғылым комитеті Мемлекет тарихы институты

Әбусейітова Меруерт Хуатовна, т.ғ.д., профессор, Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі Ғылым комитеті Р. Сулейменов атындағы Шығыстану институты «Тарихи материалдарды зерттеу орталығының» директоры, ҰҒА корр.-мүшесі (Қазақстан)

Әлімбаев Нұрсан, т.ғ.к., профессор, ҚР Мемлекеттік музейінің директоры (Қазақстан)

Әжіғали Серік Ескендірұлы, т.ғ.д., профессор, Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі Ғылым комитеті Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты (Қазақстан)

Буканова Роза Гафаровна, т.ғ.д., профессор, Уфа қаласындағы Башқұр мемлекеттік университеті (Ресей)

Голден Питер Принстон университетінің профессоры (АҚШ)

Жұмағұлов Қалқаман Тұрсынұлы, т.ғ.д., профессор, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің «Дүние жүзі тарихын зерттеу» орталығының директоры, Германиядағы Геттинген университетінің құрметті профессоры (Қазақстан)

Исмағұлов Оразақ, т.ғ.д., профессор, ҰҒА академигі (Қазақстан)

Көмеков Болат Ешмұхамедұлы, т.ғ.д., профессор, ҰҒА академигі (Қазақстан)

Ламин Владимир Александрович, т.ғ.д., профессор, РҒА корр.-мүшесі, РҒА Сібір бөлімінің Тарих институты (Ресей)

Мансура-Хайдар, профессор (Үндістан)

Масов Рахим Масович, т.ғ.д., профессор, А. Дониш атындағы Тарих, археология және этнография институты (Тәжікстан)

Мұқтар Әбілсейт Қапизұлы, т.ғ.д., профессор, Атырау қаласындағы «Сарайшық» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығының директоры (Қазақстан)

Навроцкий Карл, PhD докторы, Гданьск қаласындағы екінші дүниежүзілік соғыс музейінің директоры (Польша)

Осман Мерт, Ататүрк университетінің профессоры (Түркия Республикасы)

Сидхарт С. Саксена, Кембридж университетінің профессоры (Ұлыбритания)

Сон Ен Хун, Хангук шет тілдер университетінің профессоры (Оңтүстік Корея)

Сыдықов Ерлан Бәтташұлы, т.ғ.д., профессор, Л. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің ректоры (Қазақстан)

Якуб Алексей Валерьевич, т.ғ.д., профессор, Ф.М. Достоевский атындағы Омск мемлекеттік университет (Россия)

Редакционная коллегия журнала

Абдрахманов Толобек Абылович, д.и.н., профессор, ректор Кыргызского государственного университета имени И. Арабаева (Кыргызстан)

Әбусейітова Меруерт Хуатовна, д.и.н., профессор, член корр. НАН РК, директор центра «Исследование исторических материалов» института Востоковедения имени Р. Сулейменова Комитет науки Министерства образования и науки Республики Казахстан (Казахстан)

*Акинер Ширин, д.и.н., профессор Лондонского университета (Великобритания)
Алимбай Нурсан, к.и.н., профессор, директор Государственного музея Республики Казахстан(Казахстан)*

Ажигали Серик Ескендирович, д.и.н., профессор, Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова Комитета науки Министерства образования и науки Республики Казахстан (Казахстан)

Асылбекова Жамиля Маликовна, д.и.н., профессор, Университет международного бизнеса (Казахстан)

Аяган Буркитбай Гельманович, д.и.н., профессор, Институт истории государства Министерства образования и науки Республики Казахстан Комитет науки

Буканова Роза Гафаровна, д.и.н., профессор Башкирского государственного университета г. Уфа (Россия)

Голден Питер, профессор Принстонского университета (США)

Жумагулов Калкаман Турсынович, д.и.н., профессор, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, директор «Центра по изучению Всемирной истории», Почетный профессор Геттингенского университета в Германии (Казахстан)

Исмагулов Оразак, д.и.н., профессор, академик НАН РК (Казахстан)

Кумеков Болат Ешмухамедович, д.и.н., профессор, академик НАН РК (Казахстан)

Ламин Владимир Александрович, д.и.н., профессор, член корр. РАН, директор Института истории Сибирского отделения Российской академии наук (Россия)

Мансура-Хайдар, профессор (Индия)

Масов Рахим Масович, д.и.н., профессор институт истории, археологии и этнографии имени А. Дониша (Таджикистан)

Муктар Абилсейт Капизулы, д.и.н., профессор, директор государственного историко-культурного музея-заповедника «Сарайшық» в городе Атырау (Казахстан)

Навроцкий Карл, доктор PhD, директор музея Второй мировой войны в г. Гданьск (Польша)

Осман Мерт, профессор Ататюркского университета (Турция)

Сидхарт С. Саксена, профессор Кембриджского университета (Великобритания)

Сон Ен Хун, профессор университета иностранных языков Хангук (Южная Корея)

Сыдыков Ерлан Батташевич, д.и.н., профессор, ректор Евразийского национального университета имени Л.Гумилева. (Казахстан)

Якуб Алексей Валерьевич, д.и.н., профессор, ректор Омского государственного университета имени Ф.М. Достоевского(Россия)

Editorial Board of the Journal

Abdrahmanov Tolobek Abylovich Doctor of Historical Sciences, professor, Rector at the I. Arabayev State university (Kyrgyzstan)

Abuseitova Meruert Huatovna, Doctor of History, professor, Corresponding Member NAS RK, director of the Center for the Study of Historical Materials at the Institute of Oriental Studies named after R. Suleimenov of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan Science Committee (Kyrgyzstan)

Akiner Shirin, Doctor of Historical Sciences, Professor of London University (Great Britain)

Alimbai Nursan, Doctor of History, professor, Director of the State Museum Republic of Kazakhstan (Kazakhstan)

Asylbekova Zhamilya Malikovna Doctor of Historical Sciences, professor at University of International Business, Almaty (Kazakhstan)

Ayagan Burkitbai Gelmanovich, Doctor of History, Professor, Institute of State History of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan Science Committee

Azhigali Serik Eskendirovich, Doctor of History, professor, C.C. Valikhanov Institute of History and Ethnology. Science Committee Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan (Kazakhstan)

Bukanova Roza Gafarovna Doctor of Historical Sciences, professor at Bashkir state university. Ufa (Russia)

Golden Peter, a professor at Princeton University (USA)
Zhumagulov Kalkaman Tursynuly, Doctor of Historical Sciences, Academician, professor of Al-Farabi Kazakh National University, Director of the Research Center on World History Studies, Emeritus Professor of German Gottingen University (Kazakhstan)
Ismagulov Orazak, Doctor of Historical Sciences, professor. Academician of National Academy of Sciences (Kazakhstan)
Kumekov Bolat Yeshmukhameduly, Doctor of Historical Sciences, professor, Academician of National Academy of Sciences (Kazakhstan)
Lamin Vladimir Alexandrovich, Doctor of History, professor, Corresponding Member. RAS, director of the Institute of History of the Siberian Branch of the Russian Academy of Sciences (Россия)
Mansura-Haydar, professor, (India)
Masov Rakhim Masovich, Масов Рахим Масович, Doctor of Historical Sciences, professor A Donish Institute of History, archeology and Ethnography (Tajikistan)
Muktar Abilseit Kapizuly, Doctor of Historical Sciences, professor, Director of the State Historical and Cultural Museum-Reserve "Sarayshyk" in Atyrau (Kazakhstan)
Navrocki Karl PhD, Second world war museum director in Gdansk (Poland)
Osman Mert, professor of the Atatürk University (Turkey)
Sidhart S. Saxena, professor at Cambridge University (Great Britain)
Son Yong Hong, a professor of the Hanguk University of Foreign Languages (South Korea)
Sydykov Erlan Battashevich, Doctor of Historical Sciences, professor, Rector of the L. Gumilev Eurasian National University (Kazakhstan)
Jakub Aleksei Valerievich, Doctor of Historical Sciences, professor, Rector of the Omsk state university named after Dostoevski F.M. (Russia)

Жауапты редактор:

Айжамал Құдайбергенова

Редактор:

Бота Жүнісова

Компьютерде өңдеуші және дизайнер:

Венера Зикирбаева

Редакцияның мекен-жайы:

050100, Қазақстан Республикасы,
Алматы қ., Шевченко көшесі, 28,
Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты,
«Отан тарихы» журналының редакциясы
Телефон: +7 (727) 272-46-54
E-mail: Otanhistory@gmail.com
Электрондық мекен-жай:
<http://infohistory.info>

Журнал 1998 жылдан бастап шығады.
Қазақстан Республикасының Ақпарат және қоғамдық келісім министрлігінде 1998 ж.
9 наурызда тіркеліп, N 158-ж кәулігіне ие болды.
Мақалаларды қайта бастырып жариялағанда, микрофильмге және басқа да
көшірмелерге түсіргенде міндетті түрде журналға сілтеме жасау қажет.

ҒТАХР 03.41.00

ӨЗБЕКСТАНДАҒЫ ӨКІРЕШ АТА ЕСКЕРТКІШІ СЫР ШЕРТЕДІ

Тоқтабай А.У.¹, Карамендина М.Ө.²

¹ Тарих ғылымдарының докторы, профессор.

Ш.Уәлиханов атындағы тарих және этнология институтының
Бас ғылыми қызметкері. Қазақстан. Алматы. E-mail: akhmet.t@mail.ru

² Педагогика ғылымдарының магистрі,

Ш.Уәлиханов атындағы тарих және этнология институтының
ғылыми қызметкері. Қазақстан. Алматы. E-mail: karamendina70@mail.ru

Түйіндеме. Бұл мақала наймандардың арғы тегі – Өкіреш ата, Өзбекстандағы өкіреш-наймандар жайында. Кейбір шежірешілер наймандардың арғы тегі – Өкіреш шал деп есептейді. Өкіреш – бұқа деген сөз, найманның хандық атауының қосымшасы, шал – ханзада деген мағынаны білдіреді. Туыстас түркі тілдес елдердің ортақ аңыз-шежіресінің бірі «Өгізхан», астрономиялық мазмұнға арналған. Бұқа-Өгіз отырықшылық кезеңдегі негізгі культтің бірі болып табылады.

Ортағасырлық тарихи жазбаларда кездесетін «Бұқа», «Күшлік Бұқа», «Байбұқа», «Бұйрық» лауазымы көбінесе наймандарға қатысты қолданылады. Найман хандығы 1120 ж құрылған. «Аша танба найман» деген ұғым қазақ жырларында жиі кездеседі. Наймандардың Орта Азияға қоныс аударуы XIV ғ. Әмір Темір, XV ғ. – XVI ғ. Әбілқайыр Шайбани, XVIII ғ. Ақтабан-шұбырынды замандарына сәйкес келеді. Тарихи деректерде наймандардың атакты адамдарын жерлейтін қабірстаны – Самарқандтағы Шахи-Зинда.

Кілт сөздер: найман, Өкіреш, лақап ат, аңыз, тотем, тайпа, шежіре, әскербасы, шал, Оғыз, Өгіз-хан, лауазым, диқаншылық, Үркер.

МРНТИ: 03.41.00

ТАЙНА, ПОВЕДАННАЯ ПАМЯТНИКОМ СВЯТОГО ОКІРЕШ АТА В УЗБЕКИСТАНЕ

Тоқтабай А.У.¹, Карамендина М.Ө.²

¹ Доктор исторических наук, профессор.

Главный научный сотрудник Института истории и этнологии
им. Ш. Валиханова. Казахстан. Алматы. E-mail: akhmet.t@mail.ru

² Магистр педагогических наук, научный сотрудник Института истории и этнологии
им. Ш. Валиханова. Казахстан. Алматы. E-mail: karamendina70@mail.ru

Аннотация. Эта статья о родословной найманов - Окиреш Ата, о Окиреш-найманах в Узбекистане. Некоторые летописцы считают, что предком найманов был Окиреш шал. Слово Окиреш означает быка, дополнение к королевскому имени Найман, шал - означает принц. Один из общих легенд родословной тюркоязычной страны «Огузхан», посвящен астрономическому содержанию. Бык - является одним из основных культов оседлого периода.

Должность «Бука», «Кушлык Бука», «Байбука», «Буйрык», которая встречается в средневековых исторических записях, часто применяется по отношению к найманам. Найманское ханство образовано в 1120 году. Понятие «Аша танба найман» часто встречается в казахских эпосах. Переселение найманов в Среднюю Азию восходит к XIV веку Амиру Темиру, XV в. - XVI в. Абулхаир Шайбани, XVIII в. Ақтабан-Шұбырынды. В исторических источниках находят захоронение знаменитых людей найманов – Шахи-Зинда в Самарканде.

Ключевые слова: найман, Окиреш, прозвище, легенда, тотем, племя, родословная, военачальник, шал, Огуз, Огуз-хан, должность, земледелие, Үркер.

IRSTI:03.41.00

THE MONUMENT OKIRESH BABA IN UZBEKISTAN PRESERVES MYSTERY

Toktabay A.U.¹, Karamendina M.O.²

¹Doctor of historical Sciences, Professor. Chief researcher of the Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology. Kazakhstan. Almaty. E-mail: akhmet.t@mail.ru

²Master of pedagogical Sciences, research fellow at the Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology. Almaty. E-mail: karamendina70@mail.ru.

Abstract. This article is about the lineage of Naiman – Okireshe ata, about okireshe-naiman in Uzbekistan. Some chroniclers believe that the ancestor of the Naimans was Okireshe shal. The word Okireshe means bull, addition to the royal name Naiman, shal - means prince. One of the common legends of the pedigree of the Turkic-speaking country “Oguzkhan” was devoted to astronomical content. Bull - was one of the main cults of the settled period.

The positions “Buka”, “Kushlyk Buka”, “Bay buka”, “Buyryk”, which was found in medieval historical records, are often applied to naimanas. The Naiman Khanate was founded in 1120. The concept of “AshaTanbaNaiman” is often found in Kazakh epics. The resettlement of Naimans to Central Asia dates back to the XIV century, Amir Temir time, the XV century - the XVI century AbulhairShaibani, the XVIII century Aktaban-Shubyrindy. The historical sources find the burial of famous people among Naimans. For instance, Shahi Zinda in Samarkand.

Keywords: naiman, Okireshe, nickname, legend, totem, tribe, pedigree, commander, shal, Oguz, Oguz-khan, Urker.

Кіріспе. Наймандар Өзбек хандығының және Қазақ хандығының құрылуына белсене араласқан тайпа. М. Тынышпаев наймандардың қазақ халқына туыстас қырғыз, өзбек, қарақалпақ, ноғай, қырым татарлары арасына шашылғаны туралы 1925 жылы шыққан еңбегінде атап өткен (Тынышбаев, 1925). Кейбір шежірешілер наймандардың арғы тегі – Өкіреш шал деп есептейді. Өкіреш – бұқа деген сөз. Туыстас түркі тілдес елдердің ортақ аңыз-шежіресінің бірі «Өгізхан». Өгізхан аңызы астрономиялық мазмұнға арналған, аспан Сиырымен (өгіз-бұқа) байланысты. Өгіз өз алдына ел ұйымдастырып әскер құрып, хан сайланады, Өгізхан (Оғызхан) аталады. «Бұқа» Найманның хандық атауының қосымшасы. Осыған байланысты Өкіреш-найман руының генеологиясы мен этникалық ерекшеліктерін жаңа деректер арқылы, ғылымдар сабақтастығы негізінде анықтап, екі халықтың (өзбек, қазақ) көнеден келе жатқан мәдениеттерінің ықпалдастығын зерттеудің өзектілігі жоғары болып табылады.

Тарихнама. Найман тайпасындағы Өкіреш баба туралы аңызға, оның зиратына қатысты мәліметтер 2019 ж. Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының экспедициясы Өзбекстанға арнайы барып, зерттеу жұмысын жүргізгенде жиналды. Найман шежіресіне қатысты мәліметтер М. Тынышбаев, Рашид-ад-Дин, Н. Аристов, Қ. Халид, С. Ақатаев, Камал Абдрахман, «Алаш» тарихи-зерттеу орталығының еңбектерінен алынды. Астрономиялық мазмұндағы ұлттық дүниетанымға қатысты мәліметтер Ә. Марғұлан, Г. Потанин, А. Машанов, Ш. Әбдіраманұлы, Н. Захарова еңбектерінен алынды. Сондай-ақ, тақырыпқа қатысты З. Қинаятұлы, Т. Акерев, Т. Жұртбаев, А. Аманжолов еңбектері пайдаланылды.

Әдістеме. Иссапармен Науаи өңіріндегі жергілікті тұрғындармен сұхбаттасқан мәліметтер қағазға түсірілді, әкелінген экспедиция материалдары шежіре материалдарымен, жазба деректермен салыстырыла зерттелінді.

Негізгі бөлім. «Ақтабан шұбырынды, Алқакөл сұлама» жылдарында наймандардың көпшілігі қырылып, қалғаны Самарқанд, Бұқара өңірлеріне ығысқан. Тарыдай шашылған наймандардың бір бөлігі Шибан ұлысына бөлінген. Дерек мәліметтері бойынша олардың өздері екіге бөлініп беріледі: бірі – найман деп жай ғана аталса, екіншісі – өкіреш найман деп аталады (Тарихи-Абулхаир-хани). Өкіреш атауы қазіргі найман шежіресінде қазақ халқының құрамындағы бүкіл тайпаның арғы

аталарының бірі ретінде кездеседі (Қазақ ру-тайпаларының тарихы, 2008).

Қ. Халид: «Орта жүздің өзінен яки баласынан Найман туған, Найманның баласы Өкіреш, бағзылар Өкіреш лақабы», - дейді (Халид, 1992). Орта жүздегі найман, біздің қазақтың ескі сөзінше, Софы мырза дегеннің нәсілі. Оны Баба мырза деген інісі өлтіргенде, Софы мырзаның тоқалының жалғыз баласы Өкіреш қазақ ішіне көшіпті (<https://alashainasy.kz>). З.Ә. Қайсеновтың пікірінше: «Негізінен Өкіреш наймандар Бағаналы, Балталы аталатын тайпалар ішінде. Соларды дәріптейміз деп бұрынғы шежірешілер Найманнан Белгібай (Өкіреш) деп қосақтап көрсеткен. Тарихты білмегендіктен шежірешілер найманды тоқсандағы шал жасап, Белгібай (Өкіреш) тудырған» (Қайсенов, 2001). Қ.Халид: «Өкірешті XIV-XV ғасырдағы Орысхан шамалас», - дейді.

Б.з. XI ғ орта шенінен бастап Найман ұлысы тарих сахнасына «найман» атауымен шықты. Бүкіл тайпа Найманның 90 жасқа келгенде көрген жалғыз ұлы Белгібайдан тарапты-мыс. Бір адамның кіндігінен тарату, бертінгі бір мәшһүр тұлғадан бастап санамалап кету, көбінесе, аңыздың желісі (Қазақ ру-тайпаларының тарихы, 2008:137). Аңыз бойынша Найман Бұқарада оқыған молда, ғалым кісі болған, киімді ақтан киген, атты қылаңнан мінген, өзінің өңі ақ кісі екен, сопы молда болған соң «Ақ сопы» атанған. Найманның лақап аты – Өкіреш (Еңсебаев, 2010:81). Лақап – ерте заманда атақ, даңқ деген мағынада қолданылған. Тарихи деректерде наймандардың әскери әкімшілік және басқа да мемлекеттік құрылымдарға қатысты арнаулы атаулар кездеседі. Бұл атаулардан сол кездегі Найман хандығының мемлекеттік жүйесінің даму дәрежесін және басқалар жағынан қаншалықты ықпалға ұшырағанын көруге болады (Бақыт Ежен, 2003). Найманның әкімшілігінің атауы «шал». Шал – ханзада деген мағына береді (Рашид-ад-дин, 1946:184). Ақсүйек ұрпағы саналатын шалдың сыртқа қол бастап шығатын, жат ру-тайпалардың істеріне қатысатын, ел арасындағы араздықтарды келістіретін, заңды атқаратын міндеттері болған. Өкіреш Шал – найман елінің ханнан кейінгі мемлекеттік лауазымдардың ең жоғарғы атағы. Аңыз бойынша Өкіреш шал 1310 жылы туған, жастық және толысқан шақтарында – әскербасы, егдене келе дінге бет бұрыпты, «Ақмырза», «Ақсопы» аталуы осы түс сияқты (Абдрахман Камал).

Өкіреш – бұқа деген сөз. Ішкі Моңғолияның солтүстік-шығысына қарай Бұқа деген өзен бар. Наймандар соның қойнауынан өрген, ол өзен әлі күнге дейін бар (Жошы ханның...2016). Көлдің, бұлақ пен өзеннің пайда болуы жөніндегі мифтік аңыз-әңгімелердің бір сарасы қасиетті жануарды тотем тұтумен байланысты айтылады (Уәли Нүргелді, 2019:11). Ертеде Күн – оттың қожасы, ал Ай – судың билеушісі деген ой қалыптасқан екен. Р.Н.Безертиновтен оқитынымыз: «жылқы жоғарғы әлем иесінің жануары саналса, бұқа төменгі әлем иесінің жануары саналады» (Безертинов, 2017:16). Жерді Көк Өгіз көтеріп тұр дегенді ата-әжелерімізден естіп өстік. О.Сүлейменов: «Айға табынушылық дәуірде тотемге қарым-қатынас өзгерді. Енді аспан денесіне «үксас» жануарды құдай деп таниды. Тандаулысы болған даланың қара сиыры, оның басындағы мүйізі оңтүстіктен жаңа туған ай тәріздес. Сол кезден бастап өгіз Айдың жердегі нақты үлгі бейнесі» - дейді (Сүлейменов, 2006). Баяғыда есепшілер Айдың неше жаңасында Үркермен тоғысатынын бақылай отырып, уақыт есебін жүргізген. Олар көк жүзіндегі аспан шырақтары туралы ілім-білімдерін жас ұрпаққа түсінікті болуын көздеп, өз жандарынан аңыз, ертегі де шығарған. (Уәли Нүргелді, 2019) Мысалы, «Жеті қарақшы», «Ақ боз ат», «Көк боз ат», «Үркер» туралы аңыз-ертегілер.

Табиғат құбылыстарының айналып келіп отыруын – күн мен түннің, жыл мезгілдерінің, ай жаңалануының алмасып отыруын мұқият бақылып, есептеп ұғынудың қазақ халқының шаруашылық өмірі үшін орасан зор тәжірибелік маңызы болған (Қалиев, 1994:50). Мысалы, «Ай шалқасынан туса, ай бойы аяз», «Ай арасы – толас» дейді немесе шаруашылық маусымдарын Үркердің тууы мен батуына сәйкестендірген халқымыз «Үркерлі айдың бәрі қыс», «Үркер туса сорпа ас болады», «Үркер мен Ай ауыл-үй қонысты, Үркер мен Ай тоғысты» дейді. Осындағы тоғыс, тоғам – Ай орағының не табағының Үркерді «басып өтуі». Ол үш күнге созылады. Бірінші күн – «тоғам», екінші күн – «Ауыл үй қонғаны», үшінші күн – «өріп шыққан». Ай мен Үркер жылына он үш рет кездеседі, демек бір жылда он үш тоғыс айы болады. Қазақ

халқы Үркер жұлдызын аса қасиет тұтқан, қариялардың айтуы бойынша: «Үркер – жұлдыздардың ағасы» (Кейкін Жәрдем, 2006). Астрономиялық таным элементтерін ертегі-аңыз, ауыз әдебиетінің барлық түрінен аңғаруға болады.

Жердің Күнді бір айналып шығатын бір жылдық жолы – жұлдыз жолы, күс жолы – эллиптика. Сол жол он екіге бөлініп, әрқайсысына белгі ретінде бір жұлдыз тобы алынған, мүшел жұлдыздары сол. Олардың әрқайсысының белгіленген аттары бар. Олар – жануар аттары. 12 жылдық жануарлар тізбегі б.д.б.І ғ.-б.з.алғашқы ғасырларында Орта және Орталық Азия аймағында алғашқы қауымдық қатынастар ыдырап, таптық феодалдық қатынастар пайда бола бастаған сатыда өмір сүрген тайпалар мен халықтар ортасында шыққан. Бұл тізбектің шығуы түркілерде 12 (24) мүшелік ру-тайпалық жүйенің қолданылуна және сондай-ақ тізбектің құрамына енген жануарлардың көпшілігіне қатысты тотемдік ұғымға байланысты болды. Е.Шаванның пікірі бойынша, түркілер 12 жануар тізбесін жасап, оны жыл санауда тұңғыш қолданғанына ешкімнің таласы жоқ. «Содан кейін,- дейді Е.Шаванн, - оны қытайларға берген (Захарова, 2006:25).

«Өгізхан» – түркіәсілдес ұлтқа ортақ аңыз-шежіренің бірі. Ш. Әбдіраманұлы «Мұны Тұранның аңыз атасы деуге болады» дейді (Әбдіраманұлы, 2004). Он екі жылдық мүшел жануарларының бірі – сиыр болса, Өгізхан аңызы сол аспан Сибирьмен, яғни сәуір-үркер аталатын жұлдыздар тобымен байланысты. Халқымызда «Екі батыр соғысты, Үркермен айдай тоғысты» деп көктемгі күн мен түн теңелісінің басы – наурыз мейрамы етіп алуы халқымыздың өзіне тән астрономиялық терең түсінігі деп ұғуымыз керек.

Аңыз бойынша, Оғыз ханға соғысқа мінер атын және жабдықтарын тиетін арбаны Қаңлы деген кісі жасап берген. Оғыз хан Үркер жұлдызының персонификацияланған эквиваленті болып табылады. Сол Оғыз хан – Үркер өзінің арбасымен (өгіз арба) аспанда бірнеше жылдар бойы сапар шегеді. Ай мен Үркер тоғысқанда жаңа жыл – наурыз туады. Ай қояндай кішірейіп болғанда, онымен Оғызхан-Үркер өгіз арбасымен қоса тоғысады. Содан кейін, «көріс айы туады» (Қазақтың этн.катерг., 2012).

Аңыз бойынша Өгізхан жасынан өзі сүйген Ай орағының таңбасын өзінің найзасына, аса таяғына қадатады, оны мөр таңбасы ретінде туына тактырады. Сонымен Ай таңба Өгізханның қол таңбасы, оның мирастық белгісі-гербі, қол астындағы халықтың атқара белгісі мөр таңбасына айналады (Әбдіраманұлы, 2004). Бұл Ай таңбасын біздер қазіргі Түрік, Азербайжан байрақтарынан көреміз. Атақты Низами өзінің «Жеті ару» немесе «Жеті қат көк» атты астрономиялық поэмасында:

«Көтерген Ай сұлуды алып Өгіз,

Көктемде аспан туы ол – Наурыз» - деген (Низами, 1980).

«Жыл басы болуға жануарлар таласқан» деген ертегі бар екенін білеміз. Сонда сиыр атты мүшел жұлдыз тобы қашан жыл басы болған? деген сұрақ туындайды. Біздің қазіргі жыл басы Тышқан деп жүргеніміз осыдан кемінде 2500 жыл шамасы бұрын болған оқиға. Ал сиырдың жыл басы болғаны онан да әрі, 5000 жыл шамасы бұрынғы оқиға. Аңызды оқығанда байқайтынымыз Өгізхан елі өнерлі, мәдениетті, білімді болғаны (Машанов, 1994). Сиыр малын әулие тұту сол кезде көп елдерде болғаны бізге мәлім. Мысалы: грек-египет ұғымында Ио (Исид) тәңірі сиыр кейпінде берілген. Мысырдың қасиетті өгізі Апис (Эпаф) сол Ио-Исид сиырдың ұлы. Ескі құрлыққа жататын «Азия» және «Еуропа» атаулары сол сиыр сеніміне байланысты алған-ды. Еуропа – финики патшасы Агенордың қызы, оны Өгіз-Зевс алып қашады (Машанов, 2004:113). Демек, Өгізхан дәуірі дүние жүзіне мағлұм болған, басқаша айтсақ қазақ халқының сол жердегі мәдениеті алдыңғы қатарда болған деп білеміз. Өгізхан заманының арғы жағына көз жіберсек, осыдан 5000-6000 жыл бұрын Шумердің тас кітабында мынадай мәлімет бар: «Қазіргі жыл басы Сиыр, онан бұрын өткен замандарда жыл басы Егізде (Барыс) болған. Әрбір екі мың жыл шамасында жыл басы бір мүшелден екінші мүшелге ауысып отырады». Мұнда көңілге түйетін нәрсе: жыл басы, оның ауысуы деген түсініктер шумерлер мен қазақтарда ұқсас мағынада айтылады (Машанов, 1970).

12 жылдық жануарлар тізбегінің пайда болған кезеңінде Орталық Азияда тек қана мәлім болып қоймай, сонымен қатар табынуда белгілі рөл атқарған (Захарова, 1960).

Наурыз – тұрмыс, шаруашылық мейрамы. Қазақ диқаншылары егіншілікті әдеттен тыс күштің күдіреті, Тәңірдің ісі деп санаған (Алтаев, 1994). Халықта «Диқан болсаң, қос өгіздің тең болсын. Малшы болсаң, қос етегің кең болсын» деген мақал бар (Қазақтың мақал-мәтелдері, 2012). Қазақтар наурызды жыл басы ретінде өгіздің басын асататын екен. Өгіз отырықшылық кезеңдегі негізгі культтің бірі болып табылады. Қазақтар Күн туралы: «Түске дейін көк өгізге мінеді, түстен кейін Күн көк жорғаға мінеді», - дейді екен. Демек, төрт түліктің бірі – жылқы – соғыс тотемі, яғни көшпелілік символы болса, өгіз – диқаншылық тотемі, отырықшылықтың символы болып шығады (Алтаев, 1994:120). Рашид-ад-дин наймандарды бір кездері қырғыздар ығыстырып жіберген Енисейдің ежелгі халқы деп атаған (Рашид-ад-дин, 1952). Сондықтан Т.А. Акеров: «Наймандардың қырғыздар сияқты егіншілікпен айналысқанына В.В. Ушницкий баса назар аударды, мұның өзі олардың Солтүстіктің басқа көшпенділерінен ерекшелігі болатын», - дейді (Акеров, 2016).

Г.Н.Потанин наймандардан «Көк бұқа» аңызын жазып алып, былай деп атап көрсетеді: «Наймандардың бір бөлігі осы күнге дейін өздерін өгіздің ұрпағымыз» дейді (Потанин, 1916). Найманның ортақ таңбасы - V екі өлшемді жазық болып келеді (Карамендина, 2006). Г.И.Карпов түрікмен таңбаларының ішіндегі бұқа мүйіз нұсқасына арқар таңбамен қатар осы найман таңбасын ұқсатады (Карпов, 1945). Наймандарда тотемдік бұқаға табыну болғанында күмән жоқ. С. Аманжолов мәліметі бойынша бағаналы (найманның бір тармағы) таңбасы мүйіз тәріздес (Аманжолов, 1959). Ол қарсы қарап тұрған бұқаның басы бейнесінің идеограммасы деп түсіндіріледі.

Т.А. Акеровтың пікірі бойынша наймандардың шығу тегін моңғол дәуірінен кейін өмір сүрген алтайлық тайпалардан, атап айтқанда аздар (аз-шырын) мен булагачиндерден бөлек алып қарау мүмкін емес. Бұлар Саян-Алтай өлкесінің көптеген халықтарының, соның ішінде енисейлік және тянь-шаньдық қырғыздардың, эхирит-булагаттардың, буряттардың т.б. этногенезіне қатысқан (Акеров, 2016:27). Наймандардың билік жүйесінен көне түркілердің ықпалы анық сезіледі. Көне түркілердің мемлекет басқару түзімдерінің ықпалы бертінге дейін жалғасқан (Бақыт Ежен, 2003:15). Ұйғыр қағанаты құрылған кезде тоғыз оғыздан бөлек «сегіз оғыз» тайпалар одағы пайда болады (Ерзат Меллат, 2019). Ноғайлардың «найман» этнонимі туралы мәліметтерінде олардың арғы тегі сегіз оғыздарға және найман мемлекетіне барып тіреледі делінген (Керейтов, 2009). И.Н. Березин «найман» деген сөз – моңғол тілінде сегіз деген сөз, сегіз рулы ел болғандықтан» дейді (Березин, 1858:267). Көптеген зерттеушілердің пікірі осындай. Н.А. Аристов «Найман деген Катуні өзенінің бір айрығы еді, сол өзен атыменен қойылған» дейді (Аристов, 1896:361). Найман атауын қидандар Алтай тауларындағы сегіз өзенді айнала орналасқан тайпаларға берген, кейін осы атпен Найман атанып кетеді. Сегіз оғыз жұртын әуелі «найман аймақ» («сегіз тайпа») деп X ғасырда қидандар атай бастаған деген топшылау бар.

X ғасырда оғыз тайпалары Селжүк тайпалық бірлестігінің негізін құрады. Бұл кезде түркі жұрты қақ жарылып, жартысы мұсылмандықты мойындаса, қалғаны әлі де Көк Тәңіріні пір тұтатын. Селжүк – оғыз тайпалық бірлестігіндегі қынық тайпасының аңызға айналған көсемінің есімі. Ол өз тайпасы мен оған бағынышты тайпаларды бастап, Сыр бойынан Мауереннахрға қарай жылжиды да, Зарафшан жазығы мен Нұратау тауы маңына қоныстанады. Осы жерде олар исламды қабылдайды (Қазақ-н тар. зерт. Т. 4., 2009: 197).

Нұратау – бүгінгі Өзбекстанның Самарқанд, Сырдария облыстарының аумағындағы, бүгінгі Науаи қаласына жақын (70-80 км) жердегі Нұратау жотасы мен оның төңірегі (Қазақ-н тар.зерт. Т. 4., 2009:207). Өзбек арасында «Бұқа» сөзі Ташкент, Бұқара, Самарқанд маңында ғана сақталған. Өзге аймақтың өзбектері «өгіз» дейді (Абдрахманов, интернет). Зеравшан наймандарының ортағасырлық қамалы – Қала – Зиявиддин (Пахтачин ауданы) қаласының маңында орналасқан болатын, онда Өкіреш наймандары тұрды. Қала көсемдердің қорғанышы және резиденциясы болып есептелген (Асанов, 2019).

Көшпелілерде әрбір ханның туы болды, қалыптасқан дәстүр бойынша бір ханда 9 туға дейін болуы керек. «Тоғыз тулы хан» дегенде көз алдына күдіретті билеуші келген. Деректерге қарағанда алғашқы қазақ билеушілері «Тоғыз тулы хандар»

болған (Балкенов, 2014). «Укращ» дегеніміз кіші хандықтың билеушісі дәрежесінде түр деп пайымдауға келетіндей. «Бұқа» - «алып күш» иесі дегенді білдіреді. «Бұқа» Найманның хандық атауының қосымшасы екеніне YI ғасырдағы найман хандары Арық бұқа, Семіз бұқа, XII ғасырдағы Байбұқа, Тайбұқа, Кетбұқа, Келбұқа бабаларымызды айтсақ жеткілікті, дәлелдеу керек емес шығар (Абдрахманов) Шыңғысханның биі болған, жырау болған Кетбұқа бабамыз тоғыз тулы ұлысқа 9 таңба үлестірген екен. Аңыз бойынша Найманның ұрпақтарының еншісін даудамайсыз бөлгені үшін Кетбұқа найманның «ноқта ағасы» атанған. Шежірешілер «терістаңбалы» тайпасының аты «Домбауыл» екен, найманның ноқта ағасымын деп басқа найман тайпаларына (сегіз тайпаға) таңба үлестіріп, өзіне таңба жетпей қалғандықтан таңбаны теріс басып, содан терістаңбалы атаныпты дегенді айтады (Тынышбайұлы, 1991:56). Терістаңбалы руы Келбұқа мен Кетбұқаның екі атасынан / Ақтана мен Ақтоғыстан / шығады (51). Қазақы шежіренің барлығы да Кетбұқа мен Келбұқаны найманның мәйегін ұйытқан «ел аталары» екенін тегіс мойындайды. Кетбұқа көбінесе «бағаналы» деген атпен мәлім, өйткені оның рулық таңбасы бақан болған. Сонымен қатар, кезінде Әбілқайырды хан сайлауға найманның әр түрлі бөлімдерінен 9 ру басы қатысқан. Найман тайпасы Әбілқайырханға кең түрде қолдау көрсетіп, оның барлық жорықтары мен соғыстарына белсенді түрде қатысқан.

Қазақтың ауыз екі тілінде «Өкіреш-найман» деген сөз кездеседі. Өкіреш-Наймандар деп Шайбанидің тұсында да, Ақсақ Темірдің тұсында да айтылған. Шыңғысхан әулеті мүлдем ыдыраған соң, найманның бір бөлігі өзбек, қарақалпақ, қырғыз, башқұрт секілді өзге халықтардың құрамына енеді. Өзбекстандағы Наманган, Ферғана жазығы, Қашқария, Бұқарда, Самарқандта Найман аудандары, Найман қышлақтары қазірге дейін сақталып қалған (Астана ақшамы, 2016).

А.И. Шевяков Науаи облысының өзбек-наймандары Ұзынқұдық аулында тұратын қазақ-наймандармен көрші екенін анықтаған. Этнограф олардың өзара бірімен-бірі туыс екен деген қорытынды жасайды, ал олардың қай ұлтқа жататындығы кейінгі кездерде ғана белгілі болды (Шевяков, 2000:29). Осы тұрғыда атап өтетін жәйт, барлық наймандардың ортақ бабасы Өкірештен таралғаны туралы мифологема. Ургут ауданы өзбек және қазақ наймандарының тәуәп ететін жері болып табылады, өйткені осы ауылда, Самарқандтан 30 км жерде, олардың ортақ аңыздық бабасының зираты бар. 2012 жылы өзбек және қазақ наймандары бірігіп осы зиратқа тас орнатты (Асанов, 2013) Қазақ наймандарының өкілі К.Абдрахманов осы іс-шараны былай деп баяндаған: «Осы қабір үсті тасты қазақ және өзбек наймандары бірігіп орнатуы біздің бір ортақ түбірден шыққанымызды паш ететін маңызды тарихи іс болса екен деп тілейміз».

Ендігі бір дерек бойынша зор әскер басқарған Өкіреш ата – хан баласы, Күшілік ханның ұрпағы делінеді. Рашид-ад-дин былай деп жазған: «Бұл далалық тайпа: кейбіреулері биік тауды, енді біреулері далалық алқапты мекен еткен... Үлкен Алтайда, Қарақорымда, Алуй-Серас тауында және Кек-Ертісте мекендеген. Бұл найман тайпаларының өздерінің мықты, құрметті билеушілері болған; олардың әдет-ғұрпы моңғолдардікіне ұқсас болған. Көне заманда өздерінің билеушілерін Күшілік хан – күшті, ұлы билеуші деп атаған (Рашид-ад-дин, 1952).

Күшілік таққа отырысымен: «Тәңірді ұмытсаңдар – түркіні де ұмытасыңдар», - деп ислам дініне қатаң тиым салған хан (Жұртбаев, 1994:191). Тарихта ғұн, түрік, ұйғыр сияқты Орта Азияда қуатты көшпелілер мемлекетін құрған халықтардың бәрінде де дүние төртбұрышты, осы төртбұрыштағы халық бір ғана Тәңір ұлына бойсұнуы керек. Ол - біздің қағанымыз деген ұғым болған. Алайда, IX ғасырдан кейін бұл ұғым ұмыт болғанға ұқсайды (Еженхан Бақыт, 2003:11). Найман мемлекетінің идеологиялық негізі XI ғ басында несториандық бағыттағы христиандықты қабылдаудан басталғанын ұмытуға болмайды (Қазақ ру-тайпа-ң тарихы., 2008:389). Күшілік хан мұсылмандарға наймандардың христиан дінін немесе будда дінінің бірін қабылдауын ұсынды (Ақатай, 2002:87). XI ғасырдың ортасы мен XII ғасырдың бірінші жартысында Хорезм Селжүк мемлекетінің құрамына енді. XIII ғ басында Хорезм мемлекеті Күшілікке үмітпен қараған. 1218 ж Жетісу бойында Күшілік қолымен айқасып көрген көнігі қолбасшы – Жебе. Бұл екеуі кейін Хорезм жорығы кезінде елеулі рөл атқарып қана қоймай, жаулап алған ел мен жер кейін Жошының билігінде қалдырылды (Қинаятұлы, 2009:16).

Тарихи роман бойынша: Мұның алдында ғана үйсін Майқы би бастаған қазақ билері 1224 мешін жылының жаз айында Найман-кере (Шыңғыстау) тауының бөктерінде Темүжінді өз аттарынан ұлықтап, оның ұлы Жошыны өздерінің тікелей әміршісі деп таныған еді. Сондықтан Жошы бұл елдің ақжайма көңіліне дән риза болатын. Өзін хан көтеру рәсімі аяқталған соң жұрт алдында Майқыны: - Ел көсемі, ұлыстың ұйтқысы болсын! – деп Ел атасы атады... (Зәкенұлы, 2003:514) Шыңғысханға Жошының өлімін қобызбен естірткен Кетбұқа болатын. Қобыздың арқасында Кетбұқаның өзі де, артында аңырып қалған халқы да қағанның қаһарынан аман қалған еді. Сөйтіп, би, абыз, жырау Кетбұқа саяси билікке араласып, бір кезде өзі қарсы күрескен қағанаттың қайраткері боп шыға келді. Мұның астарында өз елінің мүддесін көздеген игі ниет жатқан еді (Жұртбаев, 1994:361).

Көне Шығыс елдерінде музыка құдайдың күдіретімен болады деп сенген. Көптеген халықтар тілінде музыкамен байланыстыра сиыр мен сирен сөзінің түбірін («кар», «сер») «мүйіз» немесе мүйізді жануарларға балаған және өлеңмен, музыкамен байланыстырған. «Мүйіз» латынша қарн және бұғы мағынасында (Машани, 2004:112). Қазақтың ұлттық ою-өрнектерінің ең басты мәнері, ең көп түрі және әр түрлі мәнер жасауда жиі қолданылатыны «мүйіз» тектес ою-өрнектер. «Мүйіз» тектес ою-өрнектерді бұрын-соңды зерттеуші ғалымдардың барлығы бұл өрнектердің негізі қойдың, арқардың, ешкінің, сиырдың, бұланның, бұғының, қодастың, еліктің мүйіздерін бейнелеуден шыққан деп түйеді (Төленбаев, 1993:3). Крит, Микенах және басқа аралдарда өгіз діндері үстем болды. Әрбір ізетті орындарда қасиетті мүйіз – «жарқылау мүйізі» тұратын. Ізетті орындардың сыртында да, ішінде де мүйіз бейнеленетін, құрбандыққа мүйіз шір кигізетін, құрбан шалатын үстелге өгіз суреті салынатын. Діни рәсімдер түгелдей «Өгіз ойыны» делінетін (Машани, 2004:113). Тірі жанның бейнесін салуға тыйым салынады деген хадис Құран Кәрімнің 22 сүре, 73 аятына сілтеме жасау арқылы пайда болған. Адамдар мен жануарлар бейнесін салуға тыйым салынғаннан бастап ою-өрнек өнері қарқынды түрде дами түседі. Ою-өрнек қолдану – жазу тәсілін графикалық өнер тәсілінен ажыратудың ең маңызды ерекшелігі болып табылады (Аманжолов, 1998). Жыл басы, Ай мүйізді өгіздің басы – әліп басы «А» болған (Карамендина, 2001). Сиыр діні туралы мағлұмат Інжілде бар. Еуропалық орта ғасырдың атақты алхимигі А.Виллановтың мәліметі бойынша, ертедегі алхимиктерің «Сиқырлы мөрі» алтын мен күмістен құйылған. Мөрдін бір қабырғасында Өгіздің бейнесі, екінші бетін жиектеп: «Біздің Құдайымыз Ғайсаның (Исус Христос) атымен бата беремін» деп жазылған. «Кім үшін құдай, кім үшін сауынды сиыр» (Шиллер) дегендей. Геоцентризм және адамнан құдай жасау жеке басқа табынуға әкеліп соқты (Машани, 2004:113, 204). Құран Кәрімде («Бақара» сүресі) Мұсаның алтын бұзауға табынушыларымен күресі жөйлі айтылған.

Қорытынды. Наймандар XI ғасырда тарихи сахнадан көрініп, XII ғасырда хандық құрып дөрлендеген кезіндегі көшпенділер ішінде ең өркениетті елге айналған-ды. Бірақ Найман хандығы 1204 жылы Тәмужин бастаған моңғолдармен болған сұрапыл соғыста күйрей жеңіліп, қағандық ретінде жойылды. Сонымен бірге олардың батыс пен шығысты жалғап тұрған ортағасырлық өркениеті де жойылды. Алтын таңба – мөріні басып, әлем жұртымен хат арқылы байланысып тұрған ортағасырлық орда канцеляриясының архиві отқа оранды. «Тұрпайылау жұрттың шабуылы да тұрпайылау келеді» дегендей, моңғол шабуылы көз тұнарлық найманның мәдени жауһарларын отқа жағып тындырды. Өйткені шапқан жауы мұндай мәдениеттен бейхабар болған. Найман мәдениетінен қалғаны Найман ордасының іс басқарушысы Тататунганың қойнына жасырған найман ханының таңбасы, таңбадағы жазу ғана. Бір тәуірі Тататунга арқылы найман жазуы моңғол империясында қолданысқа еніп, тарихта із қалдырды (Қинаятұлы, 2017:370).

Қазіргі Өзбекстанда қазақ тарихымен байланысты 40-тан астам киелі жерлер бар болса, соның бірі – қазақ пен өзбек наймандарына ортақ аңыздық Өкіреш бабаның зираты. Аруақтарға деген ілтипат, құрмет қазақ шежіресінің басты сипаты. Күмбез – халықтардың ата-бабасына деген ыстық ықыласының тасқа айналған мәңгілік айғағы. Сондықтан наймандардың, атап айтқанда Өкіреш-наймандардың шежіре-тарихын зерттеу маңызды әрі өзекті мәселе болып табылады.

Әдебиеттер:

- Абдрахман К. Найман Өкіреш шал: аңыз бен ақиқат. //my.mail.ru.community/tarbagatai-nashi/ (қаралды: 12.03.2020).
- Абдрахманов К. Өкіреш шал кім?//https://abai.kz/post/63805.
- Акерев Т.А. Северо-Восточный гуманитарный вестник. г. Якутск.2016. №4 (17). С. 27-35.
- Ушницкий В.В. Население Байкальского региона в эпоху средневековья. Якутск, 2013.
- Ақатай С.Н. Найман хандығы: Монография. Алматы. 2002. 87-б.
- Алтаев Б.Ә. Оңтүстік Қазақстан қазақтарының егіншілікке байланысты дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары. Тарих ғ.к.дисс. Алматы.1994. 99, 120, 131, 147 бб.
- Аманжолов А.С. Көне таңбаларға көз тіксек//Қазақ тілі мен әдебиеті. Алматы. 1998. №6-7.
- Аманжолов С. Вопросы диалектологии и истории казахского языка. Алматы.1959.
- Аристов Н.А. Заметки об этнич.составе тюркских племен...//Живая старина. Вып.3-4. СПб., 1896.С.361.
- Асанов Эльдар. Узбекское племя найман. История и современность. Mangilikel, 2013. №8.
- Асанов Эльдар. Узбекское племя найман//История и современность узбекского племени Найман. http://greylib.align.ru/.
- Әбдіраманұлы Ш. Дүниетанымы аспанмен астасқан ұлт. Эссе. //Жұлдыз 2004. №3. 148-б.
- Бақыт Еженхан. Найман хандығының мемлекеттік құрылымы //Қазақ ордасы. 2003. №3. 11-15 беттер.
- Балкенов Кенжал. Ұлы жырау Кетбұқа//https://syrboyi.kz/tanim/.2014. 1 наурыз.
- Безертинов Р.Н. Древнетюркское мировоззрение «Тэнгрианство». Казань: РИИЦ «Школа», 2017. С. 16.
- Березин И.Н. Очерки внутреннего устройства улуса джучиев //Труды восточного отделения императ. археол.общ-ва. Ч. 5. СПб., 1858. С. 267.
- Галиуллин А. Великие найманы...// Тюркские народы.-Омск: ОмГПУ, 2002. С. 149-150.
- Еңсебаев Т.А. Найман шежіресі // Өлкетану. Ғылыми-көпшілік журнал, 2010. №2. 81-83 беттер.
- Ерзат Меллат. Құдыретті найман хандығы. 2019.05 тамыз. https://e-history.kz./kz/.
- Жошы заманының сұрқылтайы – Кетбұқа еді. Астана ақшамы. 13 ақпан 2016.
- Жұртбаев Т. Дулыға. Көне түркі батырлары туралы тарихи әфсаналар. Алматы. Жалын, 1994. 191, 361 бб.
- Захарова И.В. Двенадцатилетний животный цикл у народов Центральной Азии// Труды ИИАЭ АН КазССР. Т. 8. 1960. С. 63 // Қазақ тарихы. 2006. №1. 25 б.
- Зәкенұлы Т. Көк бөрілердің көз жасы: тарихи роман. Алматы, 2003.514 б. Интернет : https://kk.wikipedia.org/wil.
- Карамендина М. Таңбаның шығу арналары // Жас ғалымдар – Қазақстан тәуелсіздігінің 10-жылдығына: халықаралық конф.еңбектері. 4-бөлім. Алматы. ҚазҰТУ, 2001; Түркі жазуы мен ру таңбаларының табиғи құбылыстарға негізделуі // Жаратылыстану-гуманитарлық ғылымдар және олардың инженер мамандарды дайындаудағы маңызы» атты х/аралық II ғылыми-тәжірибелік конф-я еңбектері. Алматы. 2005.
- Карамендина М. Үшкіл таңбаның мәні.-Қазақ тарихы.2006. № 3. 25-б.
- Карпов Г.И. Известия ФАН. Филиал Туркменской ССР., серия общественных наук.-Ашхабад. 1945. Т.3-4.
- Кейкін Жәрдем. Қазақы атаулар мен байламдар. Алматы. «Өлке», 2006. 260-б. Қазақтың байырғы өлшемдері. Қазақ тілі мен әдебиеті. 2017. №5.
- Керейтов Р.Х. Ногайцы. Особенности этнической истории и бытовой культуры: Монография.-Ставрополь: Сервисшкола, 2009.
- Қазақ ру-тайпаларының тарихы. Найман. X том. 1-кітап. Алматы. «Алаш» тарихи-зерт.орт., 2008. 137-б.
- Қазақ ру-тайпаларының тарихы. Найман. II кітап. Алматы. «Алаш» тарихи-зерттеу орталығы, 2008. 22-б.
- Қазақ ру-тайпаларының тарихы. III-кітап. Алматы. «Алаш», 2008. 389-б.
- Қазақстан тарихи этникалық зерттеулерде. Т.4. Алматы. «Алаш», 2009. 197, 207 бб.
- Қазақтың мақал-мәтелдері.Алматы. 2012.32-б., Қазақ тілі мен әдебиеті. 2017.№ 3. 18-б.
- Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. Энциклопедия. II том. Е-И: Алматы.2012. 186-б.
- Қайсенов З.Ә., Қайсенов А. Найман шежіресі.2 кітап. Өскемен, 2001. 13 б.
- Қалиев С., Оразаев М., Смаилова М. Қазақ халқының салт-дәстүрлері. Алматы. «Рауан», 1994. 50-бет.
- Қинаятұлы З. Жошы хан өмірбаянының қилы тұстары //»Алаш» тарихи-этнологиялық ғылыми журналы. 2009. №4 (25).

- Қинаятұлы З. Найман хандығы: тарихы және мәдениеті (XII-XIX ғғ.) // Алматы. 2017. 370-б.
 Машани А. Әл-Фараби және бүгінгі ғылым. Алматы. 2004. 112, 113, 204 бб.
 Машанов А. әл-Фараби және Абай. Алматы. Қазақстан. 1994.
 Машанов А. әл-Фараби. Алматы. Жазушы, 1970.
 Низами Г. Жеті сұлу. (аударған Қ.Бекхожин) Поэма. Алматы. 1980.
 Нүргелді Уәли. Қазақ өлкесіндегі гидронимдердің тілдік-этномәдени семантикасы. Қазақ тарихы. 2019. №2 (169). 11-б.
 Потанин Г.Н. Ере. Культ сына неба в Северной Азии: Мат.-ы к тюрско-монг. мифологии. Томск, 1916. // Байназарова Г. Қасиетті түркі елі. Алматы. Өнер, 1994. 66-б.
 Рашид-ад-дин. Сборник летописей.-Т.1.кн.1. М.-Л: Изд-во АН СССР, 1952.
 Сүлейменов О. Небесный бык //Огонек. 1998. май.; Қазақ тарихы. 2006.№3.
 Тарихи-и-Абулхаирхани //МИКХ, 143-144 бб.
 Төленбаев С., Өмірбекова М. Қазақтың ою-өрнектерінің жасалу жолдары. Алматы. 1993. 3-б.
 Тынышбаев М. История казахского народа. Алматы. 1925.
 Тынышбайұлы М. Қазақ халқының тарихына қатысты материалдар//Қазақ шежіресі.- Целиноград: «Қаламгер», 1991. 56-б.
 Уәли Н. Қазақтың халық астрономдары – есепшілердің қоғамдағы тарихи орны мен қызметі туралы. Қазақ тарихы. 2019. №2. 4-бет.
 Халид Қ. Тауарих хамса (бес тарих). Алматы. Қазақстан. 1992. -304.13-б.
 Шевяков А.И. Население Ташкентского оазиса в конце XIX-начале XX вв //Международ. общест. организация центр. стратег. и полит. Исслед. М., 2000. 29-с.
<https://alashainasy.kz>.
<https://kk.wikipedia.org/wil>.

References:

- Abdrakhman K. Naiman Okiresh shal: anyz ben akikat. Internet. (karaldy: 12.03.2020) [in Kazakh].
 Abdrakhman K. Okiresh shal kim? //http://abai.kz/post/63805 [in Kazakh].
 Akerov. T.A. Severo-vostochnyi gumanitarnyi vestnik. G. Yakutsk. 2016. №4 9170. 27-35pp. [in Russian].
 Ushnickii V.V. Naselenie baikalskogo regiona v epohu srednevekovyia. Yakutsk, 2013. [in Russian].
 Akatay S.N. Naima nkhandygy: Monografiya. Almaty. 2002. 87p. [in Russian].
 Altayev B.A. Ontustik Kazakhstan kazakhtarynyn eginshilikke bailanysty dasturleri men adet-guryptary. Tarihg.k.diss. Almaty. 1994.99, 120, 131, 147 pp. [in Kazakh].
 Amanzholov A.S. Kone tanbalarga koz tiksek// Kazakh tili men adebieti. Almaty. 1998.№6-7. [in Kazakh].
 Amanzholov A.S. Voprosy dialektologii I istori ikazakhskogo yazyka. Almaty. 1959. [in Russian].
 Aristov N.A. Zametki ob etnich. sostave tiurskih plemen...//Zhivaya starina. Vyp. 3-4. SPb., 1896. 361 p. [in Russian].
 Asanov E. Uzbekskoe plemya naiman. Istoriya I sovremennost. Mangilik el, 2013. №8. [in Russian].
 Asanov E. Uzbekskoe plemya naiman // Istoriya I sovremennost uzbekskogo plemeni Naiman. http://greylib.align.ru. [in Russian].
 Abdirakhmanuly Sh. Dunietyanmy aspan men astaskan ult. Esse. // Zhuldyz, 2001. №3. 148p. [in Kazakh].
 Bakhyt E. Naiman handygynyn memlekettik kurylymy //Kazakh ordasy, 2003. №3.11-15pp [in Kazakh].
 Balkenov Kenzhal. Ulyzhyrau Ketbuka//http://syrboiy.kz/tanim/. 2014. 1 nauryz. [in Kazakh].
 Bezertinov R.N. Drevnetyurkskoemirovozenie “Tengriantstvo”. Kazan:RIIC “Shkola”, 2017. 16p. [in Russian].
 Berezin I.N. Ocherki vnutrennego ustroystv aulusa dzhuchiev // Trudy vostochnogo otdeleniya impert. arkheol. obsh-va. -Ch.5. –SPB, . 1858. 267p. [in Russian].
 Bynazarova G. Kasietti turkiali. Almaty:Oner, 1994. 66p. [in Kazakh].
 Ensebayev T.A. Naimanshezhiresi // Olketanu. Gylymi-kopshililzhurnal. 2010. №2. 81-83pp. [in Russian].
 Erzattmellat. Kudiretti naiman khandygy. 2019.05 tamyz. https:// e-history.kz./kz/. [in Kazakh].
 Gakiullin A. Velikiennaimany... // Tyurkskienarody. Omsk:OmGPU, 2002. 81-83pp. [in Russian].
 Karamendina M. Tanbanynshyguarnalary// Zhasgalymdar – Kazakhstan tauelsizdiginin 10-zhyldygyna: halykaralykkonf, enbekteri. 4-bolim. Almaty: KazUTU, 2001; [in Kazakh].
 Karamendina M. Ushkil tanbanyn mani. Kazakh Tarihy, 2006.№3.25p. [in Kazakh].

- Karpov G.Y. Izvestiya FAN. Filial Turkmensoy SSR., seriya obshestvennyh nauk. Ashkhabad, 1945.3-4 pp. [in Russian].
- Keikin Zhardem. Kazaky ataular men bailamdar. Almaty: “Olke”, 2006. 260p. [in Kazakh].
- Kazakhtyn baiyrgy olshemderi. Kazakh tili men adebieti. 2017. №5. [in Kazakh].
- Kereytov R.H. Nogaicy. Osobennosti etnicheskoi istorii I bytovoikultury: Monografiya. Stavropol: Servisshkola, 2009. [in Russian].
- Kazakh rutaipalarynynTarihy. Naima.II kitap. Almaty: “Alash”, 2008. 389 p. [in Kazakh].
- Kazakhstan Tarihi etnikalyk zertteulerde. T.4. Almaty: “Alash”, 2009. 197-207 pp. [in Kazakh].
- Kazaktyn makal-matelderi. Almaty. 2012.32p. [in Kazakh].
- Kazakh tili men adebieti. Almaty. 2017.18 p. [in Kazakh].
- Kazaktyn etnografiyalyk kategoriyalary, uymdar men ataularynyn dasturli zhuiesi. Enciklopediya. II tom. E-Y: Almaty. 2012. 186 p. [in Kazakh].
- Kaisenov Z.A., Kaisenov A. Naiman shezhiresi. 2-kitap.Oskemen, 2001.13 p. [in Kazakh].
- Kaliev S., Orazayev M., Smailova M. Kazakh khandygynyn salt-dasturleri. Almaty: Rauan, 1994. 50p. [in Kazakh].
- Kiyanatuly Z. Zhoshy khan omirbayanynyn kily tustary// “Alash” Tarihi-etnologiyalyk gylymi zhurnaly. 2009. Ulagat, 2020. [in Kazakh].
- Kiyanatuly Z. Naiman khandygy: Tarihy zhane madenieti (XII-XIX)// Almaty. 2017. 370p. [in Kazakh].
- Khalid K. Tauarikh Hamsa (besTarih). Almaty: Kazakhstan, 1992. 304.13p. [in Kazakh].
- Mashani A. Al-Farabi zhan ebugingi gylym. Almaty. 2004. 112, 113, 204 pp. [in Kazakh].
- Mashani A. Al-Farabi zhane Abay. Almaty: Kazakhstan, 1994. [in Kazakh].
- Mashani A. Al-Farabi. Almaty: Zhazushy, 1970.
- Nizami G. Zhetisulu. (audarganK.Bekhozhin). Poema. Almaty. 1980. [in Kazakh].
- Potantin G.N. Ere.Kultsynaneba v SevernoiAzii: Mat-y tyurksko-mong.mifologii. Tomsk, 1916. [in Russian].
- Rashid-ad-din.Sbornik letopisei. T.1.kn.1. –M.L: Izd-vo AN SSSR, 1952. [in Russian].
- Shevyakov A.Y. NaselenieTashkentskogooazisa v konce XIX nazhalo XX vekov // Mezhdunarod. obshest.organizaciyaentr.I polit. Issled. M, 2000. 29p. [in Russian].
- Suleimenov O. Nebesny byk // Ogonek, 1998. May.: Kazakh Tarihy, 2006. Nebesny byk//Ogonek, 1998. May.: Kazakh Tarihy, 2006. №3. [in Russian].
- Trihi-i-Abukkhaykhani//MIKH.143-144pp. [in Russian].
- Tolenbayev S., Omirbekova M. Kazaktyn oyu-ornekterinin zhasalu zholdary. Almaty. 1993.3 p.[in Kazakh].
- Turkizhazuy men ru tanbalarynyn tabigi kubylystarga negizdelui // Zharatylstanu-gumanitaryk gylymdar zhane olardyn inzhener mamandardy daiyndaudagy manyzy atty khalykaralyk II gylymi-tazhiribelikkonf.enbekteri. Almaty. 2005. [in Kazakh].
- Tynyshbayev M. Istoriya kazakhskogo naroda. Almaty. 1925.[in Russian].
- Tynyshbayuly M. Kazak halkynyn Tarihynda katysty materialdar // Kazakh shezhiresi. Celonograd: “Kalanger”, 1991. 56p. [in Kazakh].
- Uali N. Kazaktyn halyk astronomdary – esepshiler din kogamdagy Tarihi ony men kyzmeti turaly. Kazakh Tarihy, 2019.4-11p. [in Kazakh].
- Zjshy zamanyn ynsurkylytaiy – Ketbuka edi. Astana akshamy.13 akpan 2016. [in Kazakh].
- Zhurtbayev T. Dulyga. Kone turki batyrlary turaly Tarihi afsanalar. Almaty: Zhalyn, 1994. 191, 361 pp. [in Kazakh].
- Zakharova Y.V. Dvenadcatiletanii zhivotnyi cikl u narodov Centralnoy Azii // Trudy IIAE AN kazSSR.T.8.1960.63p// Kazakh Tarihy. 2006. 25p. [in Russian].
- Zakenuly T. Kok borilerdin koz zhasy: Tarihi roman. Almaty. 2003. 514 p. Internet: <https://kk.wikipedia.org/wil>. [in Kazakh].
- <https://alashainasy.kz>.
- <https://kk.wikipedia.org/wil>.

Мазмұны
Содержание
Contents

ДЕРЕКТАНУ ЖӘНЕ ТАРИХНАМА
ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ И ИСТОРИОГРАФИЯ
SOURCE STUDING AND HISTORIOGRAPHY

Кузембаев Н.Е.
УЧЕНЫЙ ЕВРАЗИЙСКОГО МАСШТАБА: К 80-ЛЕТИЮ ВЫДАЮЩЕГОСЯ
КАЗАХСТАНСКОГО ВОСТОКОВЕДА Б.Е. КУМЕКОВА.....5

Игбаев С.К., Құдайбергелулы Б.
ДАХШЛЕЙГЕР Г.Ф., ВКЛАД В ИСТОРИЧЕСКУЮ НАУКУ
И В РАЗВИТИИ ИСТОРИОГРАФИИ ИСТОРИИ КАЗАХСТАНА.....15

Kalybekova M.Sh.
HISTORY OF KAZAKHSTAN ACCORDING TO POLISH ARCHIVES.....28

Жамолова Д.М.
ВЗГЛЯДЫ ТУРКЕСТАНСКИХ И БУХАРСКИХ ДЖАДИДОВ
О ТРАДИЦИОННОЙ И НОВОЙ СИСТЕМЕ ОБРАЗОВАНИЯ.....39

ҰЛЫ АБАЙДЫҢ 175 ЖЫЛДЫҚ МЕРЕЙТОЙЫ
175 ЛЕТИЕ ВЕЛИКОГО АБАЯ
GREAT ABAY'S 175th ANNIVERSARY

Абуев К.К., Шарипова А.Б., Осипова Ж. К.
ИЗВЕСТНЫЕ КОКШЕТАУЦЫ О ВЕЛИКОМ АБАЕ.....50

ТАРИХ ЖӘНЕ ТҮЛҒА
ИСТОРИЯ И ЛИЧНОСТЬ
HISTORY AND PERSONALITY

Тайман С.Т.
ТҮРКІСТАНДАҒЫ БАСМАШЫЛАР ҚОЗҒАЛЫСЫ
ЖӘНЕ МҮСТАФА ШОҚАЙ.....62

Кабдушев Б.Ж., Құдайбергелулы Б.
НЫҒМЕТ НҮРМАҚОВТЫҢ МЕМЛЕКЕТ ҚАЙРАТКЕРІ
РЕТІНДЕ ҚАЛЫПТАСУЫ.....72

ЖАҢА ЗАМАН ТАРИХЫ
НОВАЯ ИСТОРИЯ
NEW HISTORY

Оразбаева А.И.
ЖУЗОВАЯ СТРУКТУРА КАЗАХОВ КАК
СОЦИОКУЛЬТУРНЫЙ КОД НАЦИИ.....84

Шотанова Г.А., Ужкенов Е.М.
НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ ВНУТРИПОЛИТИЧЕСКОГО КРИЗИСА
В МЛАДШЕМ ЖУЗЕ (ВТОРАЯ ПОЛОВИНА XVIII - НАЧАЛО XIX ВВ.).....96

Капаева А.Т.
ИСТОРИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ МЕЦЕНАТСТВА В КАЗАХСТАНЕ.....107

**КЕҢЕС ДӘУІРІНДЕГІ ҚАЗАҚСТАН ТАРИХЫ
ИСТОРИЯ КАЗАХСТАНА В СОВЕТСКИЙ ПЕРИОД
KAZAKHSTAN HISTORY IN SOVIET PERIOD**

Шілдебай С.Қ.
КЕҢЕС ОДАҒЫНДАҒЫ ИНДУСТРИАЛАНДЫРУ САЯСАТЫНА
ҮЛТ ҚАЙРАТКЕРЛЕРІНІҢ ҚАРСЫЛЫҒЫ.....122

**ЭТНОЛОГИЯ ЖӘНЕ АРХЕОЛОГИЯ
ЭТНОЛОГИЯ И АРХЕОЛОГИЯ
ETHNOLOGY AND ARCHEOLOGY**

Матыжанов К.І.
ОТБАСЫЛЫҚ-ҒҰРЫПТЫҚ ФОЛЬКЛОР МЕН
ЭТНОГРАФИЯЛЫҚ МӘЛІМЕТТЕРДІ САЛЫСТЫРА ТАЛДАУ.....136

Тоқтабай А.У., Карамендина М.Ө.
ӨЗБЕКСТАНДАҒЫ ӨКІРЕШ АТА ЕСКЕРТКІШІ СЫР ШЕРТЕДІ.....147

Утубаев Ж.Р., Сүйіндікова М.Қ., Қасенова Ә.Д.
БӘБІШ МОЛА 7 КӨЗЕШІЛЕР ЕЛДІ-МЕКЕНІНДЕГІ
ҚЫШ ЫДЫСТАР.....157

Бекзатқызы И.
АҚМОЛА ОБЛЫСЫ ТОПОНИМДЕРІНІҢ ТРАНСФОРМАЦИЯЛАНУ
МӘСЕЛЕСІНІҢ ЗЕРТТЕЛУІ.....169

Амаргазиева А.Ж.
НАУАКЕСКЕН, БОЛЫССАЙ ЖӘНЕ ҰЗЫНКҮНГЕЙ
ЖАРТАСТАРЫНДАҒЫ АРҚАР БЕЙНЕСІНІҢ
СЕМАНТИКАЛЫҚ ТҮСІНДІРМЕСІ.....181

Ualtayeva A.S., Zheleznyakov B.A.
THE UPPER LAYERS OF ZHUANTOBE ANCIENT TOWN ACCORDING
TO NUMISMATICS.....190